

השם טֵבַע

גד בן־עמי צרפתי

1. השם טֵבַע בעברית הישראלית

לא נטעה אם נאמר שהמלה טֵבַע היא אחת ממלות היסוד של לשוננו: "בחקי הטבע", "איתני הטבע", "מדעי הטבע", "טבע האם לאהוב את בניה" – ביטויים אלה ועוד כיוצא בהם שגורים כפי הכול. המלה משמשת בהוראות שונות, השוות פחות או יותר לאלה של האנגלית nature, ושל מקבילותיה בשפות האחרות, והן מסתעפות משתי משמעויות יסודיות: האחת – העולם הממשי, העולם הנברא, על תופעותיו וחוקיו; השנייה – תכונה, אופי, של כל דבר ויצור. ושתי משמעויות אלה קשורות זו בזו, כי האופי הקבוע בכל דבר ניתן בו בשעת בריאתו.

קשה להאמין שהעברית הקלאסית, הלשון של המקרא ושל המשנה, לא ידעה מלה זו, ובמקומה השתמשה במלים אחרות, שונות מהקשר להקשר, כגון "יצירה", "יקום", "מעשה בראשית", "תכונה", "סגולה", ועוד (מאלטר). אמנם המלה "טבע" במובנה המודרני לא הייתה בלשוננו בזמן העתיק.

2. הפועל טֵבַע בהוראת 'שקע'

במקרא אנו מוצאים את הפועל טֵבַע שהוראתו 'צלל, שקע' ('הצילני מטיט ואל אטבעה' תה' סט טו), ואת השם טֵבַע שהיא (1) 'תכשיט לאצבע, עיגול של מתכת הנושא חותם' ('ויסר פרעה את טבעתו מעל ידו' בר' מא מב; 'ויכתב בשם המלך אחשורש ויחתם בטבעת המלך' אס' ח י); או (2) 'עיגול של מתכת (כל שהוא)' ('והבאת את הכדים בטבעת על צלעת הארץ' שמ' כה יד). דעת החוקרים היא שהשם טֵבַע שואל מן המצרית (קולר־באומגרטרנר, אלנבוגן), ואינו גזור מן השורש טֵבַע, למרות שוויון אותיותיהם – אף על פי שמבחינה סמנטית קל

היה לראות אותו גזור ממנו, כי בחותם טבוע שם בעליו או ציור כלשהו. לו היינו מבארים את השם טֵבַע כגזור מן הפועל טֵבַע, היינו רואים את המשמעות (1) כמשמעותו הראשונה, ואת המשמעות (2) כהרחבתה – אולם, כפי שאמרנו, סבורים הרוב שאין זיקה אטימולוגית בין הפועל לשם.

3. הפועל טֵבַע בהוראת 'הטביע מטבע'

בלשון חכמים מוצאים את הפועל טֵבַע שמשמעותו 'צר צורה בתוך חומר, עשה מטבע'. יש סבורים שפועל זה הוא הפועל המקראי בשינוי משמעות, כי המתקין מטבע גורם לחלקים אחדים מן המתכת להיות שקועים ולחלקים אחרים להיות בולטים; ויש סבורים כנגדם שהפועל טֵבַע המשנאי הוא פועל חדש, ללא קשר עם הפועל המקראי, ושוויון האותיות אינו אלא מקרה (מורשת). מן הפועל המשנאי בא גם השם מֵטֵבַע וגם השם טֵבַע; לשם השני משמעות שווה לזו של השם הראשון, אך גם משמעות נוספת, כי הוא כינוי של מטבע מסוים, כפי שמוכח מן העובדה שהוא בא בהלכה אחת שבמשנה יחד עם שמות של מטבעות אחרים: "שכשעלו ישראל מן הגולה היו שוקלים דרכונות, חזרו לשקול סלעים, חזרו לשקול טבעים, וביקשו לשקול דינרים" (שקלים ב ד).

4. "טֵבַע דבבל"

בעניין זה נראה שטעה טעות מוזרה יעקב קלצקין במילונו, כי הוא פירש שלא כהוגן את דברי רבי זירא בתלמוד (נידה כ ע"ב) "טבעא דבבל גרמא לי דלא חזאי דמא, דאמינא בטבעא לא ידענא בדמא

תרגום שאילה מן היוונית nomisma, שהוראתו הן 'מטבע' הן 'מנהג, דבר מקובל', ואם נקבל את פירושו נאמר שגם טֹבֵעַ הלך בדרך זו. אולם אפשר גם להניח השתלשלות אחרת: אם טֹבֵעַ ומטבע הוראתם גם 'יצורה המחוקקת במטבע', מכאן יסמנו בהרחבה גם 'צורה' ככלל. לפירוש זה נוטים בנימין מוספיא במוסף הערוך (עה"ש, עמ' 11ב) וקוהוט עצמו (שם, עמ' 12א). גם בסורית נמצא בין המשמעותות של טבעא, לפי המילון של ברקלמן: sigillum – חותם (nummi) forma – צורה (של מטבע); nummus – מטבע; tenor verborum, sententia – משפט, נוסח.

6. השם טֹבֵעַ בהוראת 'צורה'

לזה מתקשר השימוש בטֹבֵעַ בהוראת Wesen (= מהות, אופי וכדומה), שמצא צונץ בכמה קטעים של הפיוט הקדום (צונץ 1865, עמ' 634–635; צונץ 1867, עמ' 66). בולטים ביניהם דברי הקליר בפיוט לראש השנה (גולדשמידט, ראש השנה, עמ' 70), הרומזים למדרש שבבראשית רבה (עב ו; מהד' תיאודור-אלבק עמ' 844) ובעוד כמה מקורות (וראה גם רש"י בראשית ל כא), המספר שכאשר לאה ילדה את דינה, העובר שברחמה זכר היה, ומחמת תפילת האימהות נהפך לנקבה; המדרש טוען כי ה' יכול לשנות מזכר לנקבה, כמו שהיוצר יכול לשנות כלי חרס מצורה לצורה, ומסמך טענה זו על דברי ירמיהו (יח ו) "הכיוצר הזה לא אוכל לעשות לכם, בית ישראל, נאום ה'; הנה כחמר ביד היוצר כן אתם בידי, בית ישראל", על זה אמר הפייטן "טבע ככלי יוצר העביר", כלומר: ה' העביר, שינה, את טבע העובר, את צורת העובר, ועשה אותו מזכר לנקבה, כמו שהיוצר משנה את הכלי שהוא עושה.

7. השם טֹבֵעַ בהוראת nature

המשמעות 'צורה, אופי, תכונה' היא חלק של המשמעות המאוחרת של טֹבֵעַ, כפי שאמרנו בראשית דברינו. אולם נראה שהמשמעות המאוחרת הזאת

ידענא!?" (בעברית: הטבע של בבל גרם שלא בדקתי את הדם [של אישה נידה, לפסוק אם היא טמאה או טהורה], מפני שסברתי בטבע איני בקי, בדם אהיה בקי!?). קלצקין פירש כאן את המלה הארמית טֹבֵעַא, היא המלה העברית טֹבֵעַ, כמשמעות 'מזג הארץ', כעין 'טבע' של היום, ולפי זה אמר רבי זירא שלא היה בקי במזג של בבל; ואמנם נראה שכוונת הגמרא לומר שלא היה בקי במטבע של בבל, כדרכו של תלמיד חכם העוסק בעניינים שברוח ואינו בקי בהוויות העולם, כמו ששיבחו את רבי נחום בר סימאי וקראו לו 'נחום איש קודש קודשים' מפני "שלא הביט בצורת מטבע מימיו" (ירושלמי ע"ז ג א – מב ע"ג). כדעתו של קלצקין דעתם של קוהוט (עה"ש, ד, עמ' 12א) ושל גינזברג (נספח ל-Efros, ערך מוטבע). אולם בצדק חלק בן-יהודה על קלצקין (ערך טֹבֵעַ, עמ' 1842), הערה 1, והביא את דברי החכם צבי (הרב צבי הירש אשכנזי, 1660–1718) שכתב: "אבל צריך לידע ששם טבע הוא מהמצאת האחרונים מזמן ארבע מאות או חמש מאות שנה סמוך לזמננו מאחר שאינו מצוי בדברי חכמינו הקדמונים ז"ל".

5. השמות מִטְבֵעַ וטֹבֵעַ בהוראת

'נוסח'

שכיח בלשון חכמים הביטוי 'מטבע של ברכה' במשמעות 'נוסח הברכה', כגון 'ר' יוסי אומר כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכה לא יצא" (תוספתא, ברכ' ד ה). גם טֹבֵעַ קיבל את המשמעות הזאת, על כן מצינו בירושלמי (ברכ' ה ב – ט ע"ב) "לכו ועשו ובלבד שלא תשנו מטבעה של תפילה" (בדפוס: "מטיביעה", אך עיין עה"ש, ד, עמ' 11ב). כמו כן פייט הקליר למוסף של ראש השנה "טבע ברכות תשע מול שופרות תשע" (גולדשמידט, ר"ה, עמ' 261), ועוד (שם, עמ' 248) "טבע משפטים אשר שם יזכור", כלומר "יזכור מטבע ותיקון אשר שם בפרשת ואלה המשפטים" (מטה לוי, עמ' 52). אבא בנדויד (א, עמ' 136) רואה בשימוש זה במטבע

9. השם טבע בספר יוסיפון ובמדרש במדבר רבה

בין המובאות של צונץ ושל בן-יהודה שמופיע בהן טבע בהוראת nature או בהוראה הקרובה לזו, נמצאות כאלה הלוקחות מספר יוסיפון ומן המדרש במדבר רבה. לכאורה זה נוגד את טענתנו שהוראה זו נוצרה בלשון העברית המשוערבת.

נכון הדבר שמחקרו המונומנטאלי של דוד פלוסר על ספר יוסיפון למדנו שהספר חובר בשנת 953 (פלוסר, ב, עמ' 83) בדרום איטליה (שם, עמ' 84), ושמחברו עלום השם היה בעל תרבות יוונית-לאטינית (שם, עמ' 108), הדומה לזו של בן ארצו וכן זמנו שבתי דונולו, – אולם המובאות הנזכרות לוקחו מנוסח הדפוסים של יוסיפון: פלוסר מכנה אותו 'נוסח ג' או 'הנוסח הרגיל' או 'הנוסח הארוך', ולדעתו הוא עיבוד מאוחר שמוצאו אולי מספרד (שם, עמ' 18, 19, 46, וכמה מקומות), אשר סיגנונו ואוצר לשונו שונים בהרבה מאלה של הנוסח המקורי (שם, עמ' 186). מקרה מעניין שדווקא בקטעים של הנוסח הארוך המוצגים כדוגמאות על ידי פלוסר באה כמה פעמים המלה טבע בהוראתה המאוחרת (שם, כרך א, עמ' 458-459, כרך ב, עמ' 76 בהערה 230, עמ' 187).

אשר למדרש במדבר רבה, כבר כתב צונץ שחיבור זה מכיל קטעים שעריכתם לא קדמה למאה הי"ב (צונץ-אלבק, עמ' 126), ואחד הביטויים שהביא אלבק כדוגמה לאיחור זה הוא דווקא "ארבעה טבעים" (שם, עמ' 299, הערה 81). מדרש זה הכשיל גם את יאסטרוב, אשר ביאר טבע – coin ככל ההקשרים שבדברי חז"ל, פרט לזה שבמדרש, שבו ביאר, element, והוסיף בסוגריים: Nature, character; nature, ולא הרגיש שגם לשון זו של המדרש היא later Hebrew.

בספרים אלו באים "טבעים" גם בהוראת 'סודות', כלומר ארבעת היסודות האריסטוטליים, שהם כידוע מים, אוויר, אש, עפר (בן-יהודה, צונץ 1865).

בשלמותה אינה המשך של התפתחות סמנטית פנימית, אלא חידוש מן החידושים הלקסיקאליים הרבים שחודשו בימי הביניים, כאשר חכמי ישראל נפגשו עם תרבות האיסלאם והתחילו לעסוק בפילוסופיה ובמדעים: על כך מעיד שמואל אבן-תיבון.

כאשר שמואל אבן-תיבון השלים את תרגומו של "מורה הנבוכים" הוסיף לו חיבור שהיום היינו קוראים לו "גלוסאר של מונחים מדעיים" והוא קרא לו "פירוש המלים הזרות"; שם, בערך טבע, אנו קוראים: "טבע – שם משותף לעניינים רבים, וכל שכן בלשונו, ששמתי במקום שתי מלות ערביות שונות חלוקות בעניין: האחת – טביעה, והאחת – טבע בפת"ח תחת הטי"ת ושור"א תחת הבי"ת. [...]. ייאמר טבע להתחלה לכל שינוי וקיום ועמידה; והרופאים יקראו טבע – המזג והחום הטבעי ותכונת האברים; וייקרא טבע לכל תכונה שישלם בה מין מן המינים, תהיה פועלת או מתפעלת; וכל כח נמצא בדבר תמיד, לא ישנהו, ייקרא טבע". יהודה אבן-שמואל מפרש את ארבעת המובנים האלה (א) יצירה – natura, (ב) מזג – temperamentum, (ג) תכונה טבעית – indoles, (ד) הרגל קבוע – habitus. אם נסתכל במילון ערבי נמצא שהוראת הפועל הערבי טבע שווה לזו של הפועל העברי טבע בהוראתו שבשולן חכמים, כלומר 'עשה מטבע, חתם', ומשורש זה טביעה שהיא 'טבע, מזג, אופי' וטבע שהיא 'טבע, כישרון טבעי'. לא יקשה עלינו להבין כיצד ומדוע חידש שמואל אבן-תיבון את חידושו, והעמים על מלה גזורה מן הפועל העברי טבע את משמעות המלה הערבית הגזורה מן הפועל הערבי טבע.

8. "טבע טובע" ו"טבע טבוע"

יש סבורים שבהשראת שורש זה נוצרו המונחים הפילוסופיים natura, natura naturans, naturata, הידועים בעיקר מתוך השיטה של שפינוזה, על פי "טבע טובע" ו"טבע טבוע" (לוקס).

10. השם תולדה

סופר השוקד על טוהר הלשון כרבי אברהם אבן-עזרא הרגיש שהמלה טבע בהוראה שנתן לה שמואל אבן-תיבון מושפעת מן הערבית היא, ועל כן לא השתמש בה. במקומה תמצא בכתביו תולדה או תולדת: דוגמות רבות הביא בן-יהודה בערכים אלה. הרמב"ן משתמש בטבע ובתולדה ללא הבדל: "על כרחנו נאמין לדברי היוונים שמלה השמש באוויר הלח יהיה הקשת בתולדה... ובין שתהיה הקשת עתה בין שהייתה מעולם בטבע..." (פירוש הרמב"ן, בראשית ט יב). ויש לשאול אם תולדה בהוראה זו הושפעה מן המלה הלאטינית natura: 'תולדה' מן 'נולד' כמו "natura" מ-nascor, שהוראתו 'נולד'.

11. גימטריה של "הטבע"

אולם המלה טבע נתקבלה בלשוננו, ואף נוצרו ממנה מלים אחרות: טבעי, טבעיות, טבעית, טבעוני,

טבעונית. וכל זה משתלשל מן המלה טבעת השאולה מן המצרית, מן הפעלים טבע שבמקרא ושבמשון חכמים, ומהשפעת השורש הערבי הדומה. כל כך נתאזרחה בעברית המלה טבע עד שנמצאה לה גם גימטריה נאותה. ב"אוצר ישראל" נאמר בשם בעל הטורים כי "א-להים" בגימטריה "הטבע"¹, וכן כתב גם פינחס אליהו בן מאיר הורוביץ, מתלמידי הגאון מוילנה², בחיבורו "ספר הברית" (עמ' 35): "אמר דורשי רשומות... א-ל-ה-י-ם גימטריא ה-ט-ב-ע" - ואכן צא ובודק: $5+9+2+70 = 86$ $1+30+5+10+40 = 86$ עמוקה, כי לפי מושגי חז"ל השם "א-להים" מסמל את ה' כמידת הדין, כלומר כנוהג בחוקיות קבועה, מידה כנגד מידה (לעומת השם הוי"ה המסמל את מידת הרחמים), וזהו אמנם כנוהג הטבע אשר חוקיו אינם סובלים חריגים.

1. "אוצר ישראל", ערך "א-להים", אין שם מראה מקום, ולא עלה בידינו למצוא גימטריה זו בדברי בעל הטורים עצמו.
2. ראה עליו Enc. Jud. כרך 6, עמ' 731.

מקורות

- שמואל אבן-תיבון, פירוש המלים הזרות, ההדיר יהודה אבן שמואל, ירושלים תש"ו, הדפסה שלישית ירושלים תשמ"ז.
- יהודה דוד אייזנשטיין (עורך), אוצר ישראל, 10 כרכים, הוצאה חדשה ניו-יורק תשי"ב.
- ישראל אפרת, הפילוסופיה היהודית בימי הביניים - מונחים ומושגים, תל-אביב תשכ"ט.
- אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א.
- אליעזר בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה.
- דניאל גולדשמידט, (עורך), מחזור לימים הנוראים, ירושלים תשל"ל.
- פנחס אליהו בן מאיר הורוביץ, ספר הברית, ירושלים תשמ"א (דפ"ר: ברין 1797).
- מנחם מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א.
- מחזור לראש השנה ויום הכיפורים... עם הפירוש מטה לוי, לעמבערג תרס"ז.
- דוד פלוסר (עורך), ספר יוסיפון, ירושלים תשל"ט-תשמ"א.

- יום־טוב ליפמן צונץ, הדרשות בישראל, נערך והושלם ע"י חנוך אלבק, מהד' ב, ירושלים תשי"ד.
- חנוך יהודה קוהוט, ערוך השלם, וינה 1878–1892, מהדורת צילום ניו־יורק תשט"ו.
- יעקב קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים, 5 כרכים, ברלין תרפ"ה–תרצ"ד.
- Karl Brockelmann, **Lexicon Syriacum**, Halle 1928, Reprografischer Nachdruck Hildesheim 1966.
- Israel Efros, **Philosophical Terms in Moreh Nebukim**, New York 1924.
- **Encyclopaedia Judaica**, Jerusalem 1972.
- Louis Ginzberg, **Notes**, apud Israel Efros, 127–144.
- Marcus Jastrow, **A Dictionary of the Targumim etc.**, London–New York 1903, (facs. edition New York 1950).
- L. Koehler & W. Baumgartner, **Hebräisches und aramäisches Lexikon zum AT**, II, Leiden 1974.
- H. A. Lucks, 'Natura naturans – natura naturata', **The New Scholasticism**, IX (1935), pp. 1–24.
- Henry Malter, 'Mediaeval Terms for Nature', **Hermann Cohen Festschrift**, Berlin 1912, pp. 253–256.
- Leopold Zunz, **Literaturgeschichte der synagogalen Poesie**, Berlin 1865, Reprografischer Nachdruck, Hildesheim 1966.
- id., **Nachtrag zur Literaturgeschichte der synagogalen Poesie**, Berlin 1867.